

РОЗСЛІДУВАННЯ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

INVESTIGATION OF COLLABORATIONISM IN UKRAINE: PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM

Кудінов С.С., д.ю.н., професор,
головний науковий співробітник

*Державна наукова установа «Інститут інформатичної, безпеки і права
Національної академії правових наук України»*

Шехавцов Р.М., к.ю.н., професор,
декан факультету № 1

Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена визначенню на підставі аналізу вітчизняного кримінального законодавства, міжнародних нормативно-правових актів у сфері міжнародного гуманітарного права, слідчо-судової практики проблем розслідування колабораціонізму в Україні та шляхів їх вирішення. В результаті визначено, що підвищенню ефективності розслідування цієї категорії злочинів будуть сприяти внесення змін у КК України в частині уточнення форм об'єктивної сторони, виключення з її змісту діяльності, що відповідно до положень міжнародного гуманітарного права відноситься до «гуманітарних професій». Констатовано, що до внесення змін в чинний КК України, при розслідуванні колабораціонізму особливу увагу необхідно звертати на встановлення умислу діяльності особи щодо завдання шкоди національній безпеці України, обставин та причин, за яких особа вчинила протиправні діяння (наявність обставин непереборної сили, що мали вплив на поведінку особи), значення діяльності, що здійснювала особа для забезпечення життєдіяльності на тимчасово окупованій території, точний час злочинної, обізнаність особи про протиправність своєї діяльності. Оцінку зібраним доказам необхідно давати у тому числі з урахуванням ратифікованих нашою державою положень міжнародного гуманітарного права (що випливає з положень ст. 3 КК України та положень ст. 9 Конституції України – чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України). Для забезпечення якості здійснення кримінальних проваджень щодо колабораційної діяльності є потреба в розробці та запровадженні в слідчу практику методичних рекомендацій з розслідування таких злочинів, у яких обов'язковим компонентом мають бути положення міжнародних договорів у сфері міжнародного гуманітарного права, ратифіковані Україною з розкриттям впливу їх положень на визначення наявності в діях особи факту колабораціонізму.

Ключові слова: колабораційна діяльність, розслідування, кримінальне провадження, обставини, що підлягають з'ясуванню, кримінальна відповідальність.

The article is devoted to the definition based on the analysis of domestic criminal legislation, international normative legal acts in the field of international humanitarian law, investigative and judicial practice of the problems of investigation of collaborationism in Ukraine and ways to solve them. As a result, it was determined that the improvement of the effectiveness of the investigation of this category of crimes will be facilitated by the introduction of changes in the Criminal Code of Ukraine in terms of clarifying the forms of the objective party, excluding from its content activities that, according to the provisions of international humanitarian law, belong to "humanitarian professions". It was established that before the introduction of changes to the current Criminal Code of Ukraine, when investigating collaborationism, special attention should be paid to establishing the intent of a person's activity to cause harm to the national security of Ukraine, the circumstances and reasons for which the person committed illegal acts (the presence of force majeure circumstances that had an impact on the person's behavior), the importance of the activity that the person carried out to ensure life in the temporarily occupied territory, the exact time of the crime, the person's awareness of the illegality of his activity. The collected evidence must be evaluated, including taking into account the provisions of international humanitarian law ratified by our state (which follows from the provisions of Article 3 of the Criminal Code of Ukraine and the provisions of Article 9 of the Constitution of Ukraine – current international treaties, the binding consent of which was given by the Verkhovna Rada of Ukraine, is part of the national legislation of Ukraine). In order to ensure the quality of criminal proceedings regarding collaborative activities, there is a need to develop and introduce into investigative practice methodological recommendations for the investigation of such crimes, in which the provisions of international treaties in the field of international humanitarian law, ratified by Ukraine, with the disclosure of the impact of their provisions on determination of the presence of a fact of collaborationism in a person's actions.

Key words: collaborative activity, investigation, criminal proceedings, circumstances to be ascertained, criminal liability.

Поняття колабораціонізму є доволі новим для української правової системи. Запровадження кримінальної відповідальності за такі діяння стало відповіддю держави на події, що відбулися в Україні у 2022 році, які обумовлені відкритою агресією РФ проти України та необхідністю протидії діяльності громадян нашої країни, що сприяли окупаційній владі.

Зважаючи на обставини, в яких знаходилася наша країна у березні-квітні 2022 року, Верховна Рада України за скороченою процедурою розглянула та схвалила зміни до Кримінального кодексу України, які встановили відповідальність за співпрацю із окупаційною владою: статті 111-1 («Колабораційна діяльність») та 111-2 («Пособництво державі-агресору»).

У той же час запровадження таких інструментів протидії злочинності передбачає й необхідність розробки відповідних методик виявлення та розслідування таких кримінальних правопорушень, а відповідно вивчення практики

їх розслідування та судового розгляду, що вказує на актуальність наукових пошуків у цій сфері.

Метою цієї наукової статті є визначення особливостей розслідування колабораційної діяльності в сучасних умовах та виокремлення пропозицій з підвищення його ефективності.

Велика соціальна актуальність та державна значущість протидії колабораційній діяльності інструментами кримінальної юстиції обумовило дослідницький пошук фахівців кримінально-правового блоку. Так, питанням кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність присвятили свої праці Т. Батраченко [3], С. Письменський, Р. Мовчан [18; 22], М. Топоркова, С. Пономаренко, О. Онищенко [23], Ю. Лісова [15], М. Хавронюк [24] та багато інших. Практиками СБУ та науковцями Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого було підготовлено практичний посібник з кримінально-правової оцінки інформації та розмежування складів злочинів

«Злочинна колаборація в умовах збройної агресії» [10]. Не менш активний пошук практиків і науковців спрямований на розробку найбільш ефективних сучасних засобів розслідування колабораційної діяльності. Зокрема цьому присвячені праці В. Бондаря [5], І. Гловюк, О. Дроздова, Г. Тетерятник, Т. Фоміної, В. Рогальської, В. Завтура [19], В. Жидкова [22], А. Коваленко [11], Д. Лісниченка [14], М. Пашковського [20] та ін. У той же час складність проблеми, недосконалість законодавства та особливості здійснення кримінально-процесуальної діяльності за цією категорією справ обумовлюють необхідність продовження розвідок.

Запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність має доволі складні правові аспекти. У першу чергу, мова йде про зміст та обсяг кримінально-правової заборони, її соціальної справедливості, як по відношенню до громадян, що стали потерпілими внаслідок діяльності окупаційної влади, так і стосовно громадян, які за певних обставин вимушені були залишитися на окупованих територіях і так чи інакше співпрацювати з окупаційною владою або навпаки чекали окупантів і прагнули залишитися на окупованій території. У другу – це відповідність норм матеріального і процесуального права нашої країни вимогам міжнародно-правових актів, у тому числі стандартам забезпечення права осіб на справедливий суд. Що безсумнівно впливає на процес розслідування цих кримінальних правопорушень. За змістом відповідної норми така діяльність передбачає умисну співпрацю з державою-агресором у формі надання представникам цієї держави допомоги в проведенні підірвної діяльності проти України, вчинювану в умовах окупації території України [21, с. 158].

До загальних критеріїв, за якими кримінальне правопорушення може бути визначене як форма злочинної колаборації, відносяться такі: а) діяння вчиняється в умовах збройної агресії іншої держави проти України або під час збройного конфлікту, в умовах воєнного стану чи в особливий період, під час окупації території України; б) суб'єктом кримінального правопорушення виступає громадянин України; в) об'єктивну сторону кримінального правопорушення утворюють дії, які вчиняються на користь чи за завданням держави-агресора, її представників чи окупаційних органів; г) об'єктом злочинного посягання, крім іншого, є складові воєнної безпеки України, тобто вчинені громадянином України дії надають певні форми переваги чи вигод у відповідних сферах країні-агресору, її збройним формуванням чи створеній нею окупаційній владі; д) вчиняючи кримінальне правопорушення, суб'єкт діє з прямим умислом чи, навіть, має на меті завдання шкоди національній безпеці України або окремим її складовим (воєнній, інформаційній, економічній тощо) [10].

За наявною інформацією, протягом 2022–2024 років судами України розглянуто більше 1500 справ цієї категорії. За даними аналітичного звіту Центру прав людини «Zmín» станом на 15.06.2024 в Єдиному державному реєстрі судових рішень в наявності 1442 вироки суду, які набули законної сили [6, с. 7]. Активною є робота правоохоронних органів щодо притягнення до кримінальної відповідальності за такі кримінальні правопорушення. Так, за даними Єдиного звіту про кримінальні правопорушення Офісу Генерального прокурора станом на 31 серпня 2024 року обліковано 1976 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК України, з яких у 756 особам повідомлено про підозру [9]. Це свідчить про наявність широкої емпіричної бази для здійснення узагальнення практики як розслідування так і судового розгляду кримінальних справ про такі злочини.

Безумовною є актуальність і соціальна значущість виявлення та розслідування колабораційних злочинів. Однак, узагальнення слідчої практики дає підстави для

виділення низки чинників, що зумовлюють проблемність здійснення кримінально-процесуальної діяльності у кримінальних провадженнях – впливають на її ефективність в частині збирання доказів та забезпечення дотримання стандартів справедливого судового розгляду, зокрема:

- не однозначність змісту норм КК України, особливо в частині визначення об'єктивної сторони складу злочину, та їх не відповідність положенням міжнародного гуманітарного права;

- відсутність особи, що підозрюється у вчиненні злочину на території, що контролюється державними органами України;

- особливості доведення обставин вчинення злочину, провини конкретної особи, оцінки доказів у таких справах, у тому числі в умовах процедури «in absentia»;

- неоднозначне ставлення суспільства до викладеної проблематики, нагнітання атмосфери нетерпіння щодо осіб стосовно яких є інформація про їх можливу причетність до колабораційної діяльності, не сприяють об'єктивному розслідуванню та встановленню провини;

- збирання доказів щодо подій, які відбувалися на тимчасово окупованих територіях, які можуть бути ще тривалий час не звільнені;

- необхідність дослідження документів, які містять рішення, в тому числі нормативно-правових актів окупаційних органів або органів країни агресора тощо.

Так, формулювання «закону про колабораційну діяльність» є розпливчати й неточними, це, зокрема: «пропаганда з метою сприяння здійсненню збройної агресії», «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора», «передача матеріальних ресурсів», «провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором», «здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором», «активна участь у заходах політичного характеру», «надання допомоги у веденні бойових дій» тощо. Широко формулювання закону встановлюють кримінальну відповідальність практично за будь-яку трудову або підприємницьку діяльність на окупованій території незалежно від того, чи призвели такі дії до будь-яких негативних наслідків для держави, як, наприклад, розголошення конфіденційної інформації, надання прямої переваги стороні, яка воює, або каральні заходи проти інших мешканців окупованої території [18]. Крім того, треба враховувати, що дотепер не є усталеною позиція стосовно того, яким чином реагування держави у вигляді криміналізації діянь та їх подальшого розслідування і притягнення осіб до відповідальності повинно здійснюватися в умовах перехідного правосуддя, що матиме значення для відновлення суверенітету України на окупованих територіях.

Наше суспільство неодмінно зіткнеться із запитом на справедливість в умовах завершення війни (щодо умов завершення; покарання агресора та осіб, що сприяли йому; справедливість правового статусу осіб, що залишилися на окупованих територіях тощо), створення адекватного соціально стабільного середовища в країні, повернення до мирного життя тощо.

Аналіз нормативного регулювання цих питань та правозастосовної практики, проведений Управлінням Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, дає підстави для наступних висновків:

- закон про колабораційну діяльність не відповідає МППЛ і МГП. Зокрема, закон поширюється на осіб, що без примусу виконують роботу для окупаційної влади, серед яких можуть бути працівники освіти, медичні працівники, а також інші особи, які надають основні послуги. Це положення не відповідає принципам, які лежать в основі правових норм щодо окупації відповідно до МГП, дотримання яких припускає певний рівень співпраці між окупаційною та місцевою владою. Крім того, статті 50 і 56 Женевської конвенції IV прямо вимагають співпраці національних

і місцевих органів влади з окупаційною державою для забезпечення функціонування медичних закладів і закладів освіти й догляду для дітей;

– широкі формулювання в законі, якими фактично встановлено кримінальну відповідальність за всі види зайнятості та господарської діяльності на окупованій території, можуть вплинути на здійснення права на працю і права на достатній життєвий рівень мешканцями території, окупованої росією [25].

Нажаль, висновки зроблені представниками ООН у 2023 році продовжують залишатися актуальними. Очільниця моніторингової місії ООН з прав людини в Україні Даніель Белль вже у березні 2024 року закликала українську владу переглянути свій підхід до звинувачення у колабораціонізмі відповідно до міжнародного права [16].

Багатогранність проблемних питань реалізації інституту криміналізації колабораційної діяльності впливають і на особливості діяльності органів досудового розслідування щодо встановлення вини та притягнення осіб до відповідальності за зазначені злочини.

Так, науковці вказують, що у цій категорії кримінальних проваджень, окрім загальнообов'язкових обставин, які підлягають доказуванню, у зв'язку з невідконтрольністю територій, де вчиняються зазначені злочини, та відсутністю особи яка підозрюється у вчиненні цих злочинів, є необхідність встановлення додаткових обставин, а саме:

– можливість здійснення наклепу на особу;

– можливість видозмінення інформації що свідчить про вчинення злочину на шляху від першоджерела до правоохоронних органів;

– можливість вчинення певних дій, які утворюють склад злочину під дією фізичного чи психологічного примусу [14].

Аналізуючи зазначені проблеми, слід погодитися з доцільністю віднесення злочинів колабораційної спрямованості до різновиду злочинів проти основ національної безпеки, які можуть вчинятися лише на окупованих або тимчасово окупованих територіях нашої країни, громадянами нашої країни. Відповідно їх особливістю є те, що вони можуть вчинятися лише з прямим умислом, а відповідно, з мотивів заподіяння шкоди інтересам України та її національній безпеці.

Зокрема, дослідники змісту кримінально-правової заборони колабораціонізму наголошують, що «це складне суспільно-психологічне явище добровільної, зокрема ідейно вмотивованої співпраці з ворогом у політичній, військовій, економічній, соціокультурній сферах життя, результатом якої є підірвання національної безпеки України, створення загрози державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційному ладу та іншим національним інтересам держави» [2, с. 106].

Відповідно серед проблемних питань, які обов'язково підлягають дослідженню в межах кримінального провадження слід виокремити наступні:

1) добровільність сприяння окупаційній владі;

2) зайняття посад, виконання функцій, що не доцільно розцінювати як колабораціонізм, у тому числі з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права;

3) належність вчинених особою дій до таких, що є необхідними для підтримання життєдіяльності на окупованій території.

Так, щодо перших обставин, експерти зазначають, що правоохоронці та судді майже не вивчають чи був у підозрюваної людини умисел зашкодити національній безпеці та не враховують атмосфери примусу і залякування на окупованій території [16].

Є низка справ, в яких можна ставити під сумнів, чи дійсно була наявна добровільність в обійманні певної посади. Наприклад, в одній зі справ засуджений зазначав, що військові окупаційної влади посадили його в автомобіль, зав'язали очі ганчіркою, а руки скотчем, та відвезли

на «яму», де били, допитували й тримали приблизно одну добу, а надалі запропонували роботу у поліції окупаційної влади. Йому призначили покарання – 12 років позбавлення волі з позбавленням права обіймати посади в правоохоронних органах на строк 12 років та з конфіскацією всього належного йому майна [7].

Щодо других обставин, то частина 2 статті 111-1 КК України: «Добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора», – поряд із низкою «стандартних» посад, які обіймали особи, засуджені цією частиною статті 111-1 КК України (спеціаліст, бухгалтер та ін.), – є й такі справи стосовно працівників ДСНС, комунальних закладів, вуличних та ін. [6].

Стосовно третіх обставин, слід взяти до уваги положення міжнародних нормативних актів, які покладають певні обов'язки на окупаційну владу. Зокрема, щодо підтримання на окупованій території умов, які дозволять забезпечити якомога більш нормальне життя [1, стаття 43], щодо належного функціонування закладів, відповідальних за освіту дітей [12, стаття 50], щодо забезпечення і підтримки діяльності медичних і лікарняних установ [12, стаття 56], щодо сприяння діяльності цивільних організацій цивільної оборони [8, стаття 63].

Слід погодитися з позицією В. Бондаря, який вказує на необхідність визначення обставин, що підлягають встановленню (доказуванню) під час розслідування колабораційної діяльності, оскільки це має важливе методичне значення, сприяючи конкретизації окремих задач розслідування та вибору напрямів роботи з їх вирішення на основі системної роботи [4, с. 12]. Саме тому особи, що здійснюють розслідування зазначеної категорії злочинів, повинні на початку розслідування чітко визначити обставини, що підлягають з'ясуванню, визначити засоби, що можуть бути на це спрямовані, задля забезпечення об'єктивного розслідування і не порушення при цьому як стандартів забезпечення прав людини так і положень міжнародного гуманітарного права.

Проведений аналіз положень чинного законодавства та практики розслідування колабораційної діяльності дає підстави дійти висновків, що підвищенню ефективності розслідування цієї категорії злочинів будуть сприяти:

1. Внесення змін у КК України в частині уточнення форм об'єктивної сторони, виключення з її змісту діяльності, що відповідно до положень міжнародного гуманітарного права відноситься до «гуманітарних професій» – лікарі, працівники пошти, працівники підприємств життєзабезпечення тимчасово окупованих територій тощо.

Під час удосконалення положень кримінального законодавства обов'язковому визначенню підлягають положення щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 111-1 КК України, за аналогією зі ст. 258-3, 258-4 КК України. Це буде не лише проявом гуманізму, а й засобом, схилення таких людей до співпраці в інтересах розкриття злочинної діяльності інших осіб, що вчиняли колабораційні злочини, а також збирання доказів агресії росії в Україні.

2. До внесення змін в чинний КК України, при розслідуванні колабораціонізму особливу увагу необхідно звертати на встановлення:

– умислу діяльності особи щодо завдання шкоди національній безпеці України;

– обставин та причин, за яких особа вчинила протиправні діяння (наявність обставин непереборної сили, що мали вплив на поведінку особи);

– значення діяльності, що здійснювала особа для забезпечення життєдіяльності на тимчасово окупованій території;

– точний час злочинної діяльності (зважаючи на дію кримінального закону у часі);
– обізнаність особи про протиправність своєї діяльності.

3. Оцінку зібраним доказам необхідно давати у тому числі з урахуванням ратифікованих нашою державою положень міжнародного гуманітарного права (що впливає з положень ст. 3 КК України та положень ст. 9 Конституції України – чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною

Радою України, є частиною національного законодавства України).

4. Для забезпечення якості здійснення кримінальних проваджень щодо колабораційної діяльності є потреба в розробці та запровадженні в слідчу практику методичних рекомендацій з розслідування таких злочинів, у яких обов'язковим компонентом мають бути положення міжнародних договорів у сфері міжнародного гуманітарного права, ратифіковані Україною з розкриттям впливу їх положень на визначення наявності в діях особи факту колабораціонізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 (набрання чинності для України – 24.08.1991). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 06.08.2024).
2. Асанов Д., Бісюк О. Колабораційна діяльність в умовах повномасштабного вторгнення рф – кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України. *Молодий вчений*. № 1 (125). 2024. С. 101–108. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-1-125-12> (дата звернення: 06.08.2024)
3. Батраченко Т. С. Колабораційна діяльність в умовах війни: поняття та кримінальна відповідальність за протиправні дії. URL: <http://baltijarpublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/322/8759/18360-1> (дата звернення: 06.08.2024)
4. Бондар В.С. Обставини що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, передбачені ст. 111-1 КК України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Том XXXII. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 3–14.
5. Бондар В.С. Про основи методики досудового розслідування колабораційної діяльності. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Випуск 3. 2023. URL: <http://chasopys-ppr.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/434/388> (дата звернення: 06.08.2024)
6. Вживання чи злочин: як Україна карає за колабораціонізм. Аналітичний звіт / Синюк О., Депутат Д., Вишневська І., Волковинська В., Червонна В., Єлігулашвілі М.; ред. Луньова О. Київ, 2024. 104 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/07/colaboratz_print_ukr.pdf (дата звернення: 06.08.2024).
7. Вирок Київського районного суду у м. Харкові по справі № 953/7696/22 від 02.02.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116713589> (дата звернення: 06.08.2024).
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 18.08.1980, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 06.08.2024).
9. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. Січень – серпень 2024. Офіс Генерального прокурора. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=254245 (дата звернення 16.09.2024).
10. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування / за заг. ред. В. В. Малука. Київ : Алерта, 2023. 312 с.
11. Коваленко А. Процесуальні проблеми розслідування колабораційної діяльності в умовах правового режиму воєнного стану. *Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану*: матеріали Всеук. наук.-практ. конф. (електронне видання), 20 квітня 2022 р. / упоряд.: Євген Письменський. Нац. акад. внутр. справ, Львів. держ. ун-т внутр. справ, Дніпропет. держ. ун-т внутр. справ, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Київ – Львів – Дніпро, 2022. С. 68–69.
12. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 23.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 06.08.2024).
13. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 06.08.2024).
14. Лісниченко Д. Шляхи вдосконалення процесуального порядку та методики розслідування злочинів пов'язаних з вчиненням державної зради та колабораційної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 768–771. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/7287> (дата звернення: 06.08.2024).
15. Лісова Ю. Підстави для розмежування колабораційної діяльності та інших злочинів проти основ національної безпеки. URL: <https://justtalk.com.ua/post/pidstavi-dlya-rozmezhuвання-kolaboratsijnoi-diyalnosti-ta-inshih-zlochiviv-proti-osnov-natsionalnoi-bezpeki> (дата звернення: 06.08.2024).
16. Михайлов Д. Законодавство про колабораціонізм не відповідає міжнародному гуманітарному праву. URL: <https://suspilne.media/802683-zakonodavstvo-pro-kolaboracionizm-ne-vidpovidaє-miznarodnomu-gumanitarnomu-pravu-zmina/> (дата звернення: 06.08.2024).
17. Мовчан Р., Письменський Є. Ідеологічний та культурно-освітній колабораціонізм: окремі проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 9–12. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/2601/1/11.pdf> (дата звернення: 06.08.2024).
18. Ноель Калхун. Закон про колабораційну діяльність. URL: <https://justtalk.com.ua/post/zakon-pro-kolaboratsijnu-diyalnist-v-ukraini> (дата звернення: 06.08.2024).
19. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України: 4-те вид. (станом на 30 грудня 2022 р.) [Електронне видання] / Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. – Дніпро-Львів-Одеса-Харків, 2023. 82 с.
20. Пашковський М. І. Особливості використання OSINT при документуванні та розслідуванні колабораційної діяльності. *Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму*: матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Одеса, 21 лип. 2022 р. Одеса, 2022. С. 82–86.
21. Письменський Є. Особливості кваліфікації колабораційної діяльності у формі передачі матеріальних ресурсів ворогові. *Науковий вісник ДДУВС*. 2023. Спеціальний випуск № 2. С.158–163. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2023/sp2/NV_sres_2-2023-158-164.pdf (дата звернення: 06.08.2024).
22. Проблеми доказування злочинів про колабораційну діяльність: аналіз прокурора Офісу Генерального прокурора. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/problemy-dokazuvannia-zlochyniv-pro-kolaboratsijnu-diyalnist-analiz-prokurora-ofisu-heneralnoho-prokurora/> (дата звернення: 06.08.2024)
23. Топоркова М., Пономаренко С., Онищенко О. Проблемні питання законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність (стаття 111-1 КК України). *Журнал «наукові інновації та передові технології»*. Серія «Державне управління», Серія «Право». № 7(9). 2022. С. 270–277.
24. Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-novastattya-kruminalnogo-kodeksu> (дата звернення: 06.08.2024)
25. Щодо ситуації з правами людини в Україні – доповідь Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) (01.08.2022-31.01.2023), підготовлена за результатами роботи Моніторингової місії Організації Об'єднаних Націй з прав людини в Україні (ММПЛУ). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2023/23-03-24-Ukraine-35th-periodic-report-UA.pdf> (дата звернення: 06.08.2024).